

Misoldagi soʻzlar aslida fʼel turkumiga xos, ammo bu yerda *n* (yaʼni “ot”) deb berilgan.

agriculturist [ægrikʌltʃ(ə)rist] *a* 1) agronom; 2) yer mutaxassisi

Ushbu misoldagi soʻzlar esa ot soʻz turkumiga xos, misolda *a* (yaʼni “adjective”) sifat deb berilgan.

Lugʻat oxirida notoʻgʻri fʼellar jadvali, geografik nomlar roʻyxati va deyarli barcha sohalarga xos qisqartmalarining

roʻyxati ilova sifatida berilgan.

Yuqoridagi lugʻatni tahlil qilishimizdan maqsad kelajakda yaratilajak lugʻatlar sifatini yaxshilashga hissa qoʻshishdir, aslo ularning qiymatini tushirish emas. Lugʻatlar xorijiy tillarni oʻrganishda milliy taʼlim dasturiga mos, foydalanuvchining turli xalqlar madaniyatlari haqida qoʻshimcha bilimga ega boʻlish xohishini hisobga olib yaratilsa uning qiymati tushmaydi.

Adabiyotlar

1. Butayev Sh., Irisqulov A. Inglizcha-oʻzbekcha oʻzbekcha-inglizcha. (70000 soʻz va ibora). -T.: “Fan” nashriyoti. 2009.

2. Butayev Sh. Inglizcha-oʻzbekcha (50000 soʻz va ibora) “Bayoz” nashriyoti. –Toshkent: 2013.

3. Butayev Sh. Inglizcha-oʻzbekcha oʻzbekcha-inglizcha. (80000 soʻz va ibora) “Oʻqituvchi” nashriyot-matbaa ijodiy uyi. –Toshkent: 2013.

РЕЗЮМЕ

Mazkur maqolada lugʻat sistemasining tizimli tadqiq usuli, komponent tahlil qilish, qiyoslash, tavsiflash, tasniflash usullaridan foydalanilib Sh.Butayev, A.Irisqulovlarning inglizcha-oʻzbekcha lugʻatlari tuzilishi tamoyillari tanqidiy tahlil qilindi, yutuq va kamchiliklari misollar bilan koʻrsatilgan holda uni takomillashtirishga qaratilgan tavsiyalar ishlab chiqildi. Ishlab chiqilgan taklif va mulohazalar tilni yaxlit tizim sifatida oʻrganishda ilmiy, lugʻat tuzishda amaliy ahamiyatga ega.

РЕЗЮМЕ

В статье с помощью метода компонентного анализа, сравнительно-типологического метода рассматриваются принципы составления англо-узбекского словаря Ш.Бутаева и А.Ирискулова. Были выявлены и показаны преимущества и недостатки на основе примеров даются практические рекомендации по совершенствованию принципов составления словарей. Рекомендации автора статьи представляют практическую ценность в повышении качества двуязычных словарей.

SUMMARY

The article is devoted to the study of principles of compiling the English-Uzbek dictionary by Sh.Butaev and A.Irisqulov by the method of componential analysis and comparative-typological method. On the basis of examples there were distinguished its advantages and disadvantages and presented some practical recommendations for improving principles of compiling dictionaries. The author’s recommendations are of a practical value for improving of the quality of bilingual dictionaries.

К.КАРИМОВТЫҢ «АҒАБИЙ» РОМАНЫНДА РЕҢЛЕРДИ БИЛДИРИҮШИ СӨЗЛЕР ҚАТНАСЫНДА ЖАСАЛҒАН ТАРИЙХЫЙ ЖӘМИЙЕТЛИК-СИЯСИЙ ЛЕКСИКА

Қ.Зайрова – еркин ізлениуіші

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: сифат, ранг, лексема, семема, лингвистика, ижтимоий-сийсий лексика, ҳарбий лексика.

Ключевые слова: имя прилагательное, цвет, лексема, семема, лингвистика, общественно-политическая лексика, военная лексика.

Key words: adjective, color, lexeme, sememe, linguistics, social-political lexics, military vocabulary.

Тил – тарийхый дэўирлер даўамында пайда болған халықтың дөрөтпеси. Онда халықтың пүткил тарийхый раўажланыў жоллары менен баскышлары, сол тарийхта дөретиўши халықтың турмысы көринеди. Ҳақықатында да, тил менен жәмийет арасындағы байланыс тарийхый жобада жәмийетке оның тилге тәсири көзқарасынан қараўды талап етеди. Ҳәр қандай миллет тилиниң сөзлик қурамында сол халықтың пүткил тарийхый өмири, күн көриси, ақыл ойы, руўхый дүньясы, өтмиши, ҳәзиргиси хәм келешеги көринеди. Өйткени, халықтың сиясий социаллық-экономикалық, мәдений хәм руўхый турмысының талапларына сәйкес жәмийетлик раўажланыўдың барысында пайда болған өзгерислер, тилдиң сөзлик қурамына лексикалық бирликлер түринде удайы енип барады хәм тил арқалы қатнас ҳалатында өзине тән социаллық хызмет атқарып келеди [1:20-21].

Қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамының белгили бөлегин жәмийетлик-сиясий лексика қурайды. Жәмийетлик-сиясий лексика – мәмлекет, жәмийетлик турмыстағы сиясий өзгерислер, жәмийет ағзаларының ҳуқықлары хәм ўазыйпалары, халық аралық қатнасықлар, сыртқы хәм экономикалық байланыслары түсиниклерин қамтыйды. Жазыўшы К.Каримов тарийхый жәмийетлик-сиясий лексикаға байланыслы сөзлерди өзиниң «Ағабий» шығармасының талабына сәйкес, халықтың тарийхый раўажланыўының баскышларына байланыслы белгили муғдарда көплек қолланғанын көремиз. Олар арасында айырымлары реңлерди билдириўши сөзлер қатнасында жасалған жәмийетлик-сиясий лексикаға тән болған сөзлер де бар.

Олар: *ақ патша, ақ сақал, арық ақсақал, ақ сарай, ақ сүйек, ақ қапшық (жыл атамасы), ақ табан шубырында (дэўир атамасы), қызыл әскер, ақ пышақ, ақ жалаў, ақ үйли, көк қағаз (пул мәнисинде), ақ патшаның пулы, ақ патша теңгелери, сондай-ақ, қызыл қағаз (хүжжет), қызыл шүберек (пионер галстук)* сыяқлы дэўирге сай болған жәмийетлик-сиясий лексикаға тән болған сөзлер ушырасады.

К.Каримовтың «Ағабий» тарийхый шығармасында мәмлекет, ел басқарыў ислерине байланыслы – *ақ патша, ақ сақал, арық ақсақал, көк сақал атамалары өнимли қолланылған*. Мысалы: *Үйлеріңе тарқалыңлар! Тарқалыңлар! Билип қойыңлар, ақ патшаның қолы узын!* [7.IV,12]. *Пристав қол астындағы бир неше казаклар менен жергиликли хәмелдарлар – болыслар менен ақсақалларға сүйениў мүмкинлигин түсинди* [7.IV,12]. *Уезд дийқанлары сол ушын Дәўлетиярға исенетугын, оны танығанлар да, танымағанлар да «арық ақсақал», деп хұрметлеп, той-мерекеде төрге отырғызып, алдына тапқанларын қойып қонақ қылып, соңынан ҳардайым: «Дәўлетияр арық ақсақалды күткенбиз», деп марапатланысып жүретугын еди* [7.III,195].

Жоқарыда келтирилген мысаллардағы ақ патша-яғный патша мәмлекет басшысы, хұкимет, ел басқарыўшысы, басшы адам. Ақ патша Қазақстан хәм Орта Азияда жасаўшы түрк тилес халықлардың көпшилиги Россия императорын Ақ патша деп атаған [2.I,56]. Мысалы, *Дилмаш ақсақалдың «ақ патша» деген сөзин: «белый царь» деп аударғаны начальнике унамады, шамасы қабақлары үйилип, әдеўир егенди,*

соң дилмашқа қарап деди: *Его величество императора он почему «белым царём величит?»*.

Дилмаш албырамады: - *Олар хәр дайым рус императорын «ақ патша», деп айтысады, - деп жууап берди [7.IV,39].*

XIX әсирдин II ярымынан бастап, әсиресе Россияның Хийўа ханлығын жеңип алып, қарақалпақ халқының тийкарғы бөлегі тиккелей руслар қол астына өткеннен кейін, халқымыз патша сөзинің алдына ақ реңін қосып атаған. Ақлар – Ақгвардияшылар, кеңес хукиметине қарсы саўашқа қатнасканлар, хукимет душпаны [2:I,59] сыпатында түсиндириледі.

Шығармада келтирилген ақсақал – әмелдин түрі, белгили бир территорияға басшылық етиў ушын сайланып қойылған адам мәнисинде жумсалады. Соның менен бирге тилимизде екінши бир мәниде қолланылатуғын жасы үлкен, көпти көрген, көп жасаған адамлар орнына *ақ шашлы, ақ сақал* турақлы сөз дизбеклеринің қолланылыўы реңнің көркемлик күшин және де асыратуғынын көрсетеди. Соның менен бирге, шығарма тилинде *арық ақсақал* – әмел, атамасы ушырасады. Ол елдин бийи, ақсақалы, басшылық ис алып баратуғын, суўмурап яғный хәзирги тилимиздеги гидромелорация ислери бойынша ис алып баратуғын адам мәнисин билдиреди [2:I,103]. Э.М.Мурзаев қарақалпақ хәм қазақ тиллеринде жап – «үлкен арық», суўғарыў каналы» деп түсиндиреди [3:206]. Арық-жап мәнисинде келип, оны қазыў ушын басшылық ететуғын хәмелдар адам арық ақсақал атамасы менен аталған.

Шығармада ақ сарай атамасы да ушырасады. Сарай - ертеде мәмлекет басқарыў орны болған. Мысалы, - *Сарай кәтибин шақырың! Көп өтпей дәптери менен сая саўытын көтерген кәтиб келди [7:II,450].* Сарай-үлкен, кең жақтылы жай [2:IV,179]. Шығармада қолланылған ақ сарай атамасы мәмлекет басқарыў орны емес, үлкен жақтылы жай мәнисинде берилген. Мысалы, *Қалай дегенде де қарақшының кәрўаны жолда күтилмеген ўақыларға дус келмей-ақ Аштарханға жақын жердеги Ақсарайға жетип, Бекбаў қарақшының танысы, бир ноғайдың үйине түсти [7:II,300].* Хәзирги тилимизде сарай атамасы мәниси кеңейген сөзлер қатарына киреди. Мәселен, спорт сарайы, мәденият сарайы, сондай-ақ, мәмлекет басқарыў орны сыпатында Ақсарай атамасы өнимли қолланылады.

«Ағабий» шығармасы тилинде реңлердин қатнасында жасалған сол дәўирге тән болған социаллық жағдайға билдиретуғын - *ақ сүйек, ақ отаў, қара пуқара, қара шаңарақ* атамалары қоланылған. Мысалы, *Арғы нәслимиз Хорезм ханларына тақалады, деп мақтанып жүретуғын Төремурат Қоңыратлы ақсүйеклерден болып, аталары Хийўа ханлығына гә бағынып, гә бир неше жыллар бойына гәрезсиз болып жасаған, гәрезсизлигин қорғап неше мәрте жаўласқан...*[7:II,223]. Бирақ жол жүрип тарыққан, мүсийбеттен есеңкиреп қалған жигит, «өз үйим-өлең төсегим» деп өзиниң *қара шаңарағында бир нурсат тынығыўды мақул көрди [7:I,153].* Аўылдың қатара тигилген отаўларының ишиндеги ең еңкелиси – он еки қанат, ақ кийиз бенене жабылған *ақ отаў* бийдики, оң жағы менен шеп жағына қонғанлар балаларыники еди [7:II,203]. Халықтың жокары қатламы ақсүйеклер, ақ отаўы бар адам күдиретли, курғынлы, өзін-өзи мол тәмийинлейтуғын хожалық деп түсиндирилсе, ал қара пуқара төменги қатлам, мийнеткеш жай халық, қара шаңарақ-әпиўайы жарлының үйи. Ақ лексемасы өзиниң туўра мәнисинен басқа адамлардың унамлы кәсийетлерин билдириў ушын аўыспалы мәнилерде жүдә көп қоланылады. Ал, қара лексемасы көбинесе унамсыз семаларды бериўине қарамастан, сөйлеўши сезимлерин, меҳир-мухаббатын тәрийплеп атырғанда унамлы семаларды да аңлатады. Мысалы, *қара қас,*

қара көз, қара шаш хәм т.б. А.Н.Кононов өзиниң мийнетинде қара сөзиниң мәнилерин анықлап, бул лексема менен «үлкен», «ири», «зәўлим», «уллы», «күдиретли», «күшли», «пәкизе, таза», «ашық», «қурғақлық», «жер», «қараңғылық», «арқа» сыяқлы семалар билдиргенлигин көплеген мысаллар жәрдеминде түсиндирип берген. Алымның айтыўынша, «Китабы Дедам Қорқыт» тағы қаҳарманлар атында қолланылған қара сөзи мәрт хәм күшли сөзлери синоним сыпатында қолланылған [4:83-89]. Шығармада келтирилген социаллық жағдайға байланыслы төмен хожалықты билдиретуғын қара пуқара, қара шаңарақ сөзиндеги қара лексемасы әпиўайы халық, хәр қандай аўыр мийнеттен кашпайтуғын өз күши менен күн көриўши адам мәнисин билдиреди.

«Ағабий» шығармасында дәўир, жылға байланыслы - *ақ қапшық (жыл атамасы), ақ табан шубырынды (дәўир атамасы)* қолланылады. Мысалы, *Халықты албыратқан «Ақ қапшық» жылының бәхәри жайма шуўақты келди [7:IV,223].* Ертректе *«ақ табан шубырынды»* да *Аштарханға ноғай арасына көшип кеткен қарақалпақлардан бүгинде хабар еситилмейди [7:II,207].* Сол жыллары саўда-сатық ислери менен шуғылланған байлар ашлықта қалған халықты қутқарыў ушын Россиядан ақ қапшықларда ун әкелдирген, мине, сонлықтан, халық арасында сол жылды «ақ қапшық» жылы деп атап кеткен. Буны шығармадан да көриўимизге болады. Мысалы,

- *Ақ қапшықтағылар растан да ун ба?*

- *Не ушын қапшықлар ақ?*

- *Ун қапшықтың сыртына сызылып шыққан соң ақ қапшық болмай не қылады?* [7:III,262].

«Ақ табан шубырынды» - деп аталыўы да қарақалпақ елине 1723-жылы жунгарлар шабылыўынан халықтың жалаң аяқ табанлары жарылып, шубырып көшип посқаны ушын, сол дәўирди халық «ақ табан шубырынды» деп атап кеткен. Буны Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақ дәстаны» шығармасы мысалында да ушыратамыз. Мысалы, *Бул қос атлының сыртқы көринислери гана емес, өмир жоллары да еки қыйлы болған менен, 1723-жылғы жунгарлар шабылыўынан «ақ табан шубырынды» атанып, гүзде жарылған собық үпелегиндей тоз-тоз болған қарақалпақ елиниң Сырдарья төменине ығысқан топары менен бирге көз жас төгисип, олардың басына түскен аўыр жүкке тең ийин тиресип, ийин тутқан адамлар («Маман бий»).*

«Ағабий» тарийхый шығарма тилинде әскерий лексикаға байланыслы - *қызыл әскер, ақ пышақ, ақ жалаў, сары жай атамалары ушырасады.* Мысалы, - *Қызыл әскер* Досназаров барлаўдан қайтты! Ережептиң аўылға қайтқанлығы, әкеси Қулиы бийдин орнына бий болып, ханнан жарлық пенен *ақ пышақ* алғанлығы Шымбай сорамына демде тарқалды [7:II,397]. Жекке турған атлы жанынан ақбөкен падалары өтип атырғанда *сары жайдан* еки мәрте садақ атылды [7:II,294]. Найзаларының ушларына *ақ жалаўлар* қадаған бир неше атлы ләшкерден бөлинип, яўымтлар таман жортып баратырғанда излеринен мыңлаған жуп көзлер хүрей хәм үмит пенен бағып қалды [7:II,319].

М Садыкова мийнетинде қызыл өзи анықлап келетуғын байрақ, әскер, жулдыз сөзлериниң алдында келгенде (социалистлик) бурынғы аўқам мәнилерин аңлатып келетуғынын айтады [5,7]. Сол дәўирде аўқамның орнаўына байланыслы (совет хукиметин) халқымыз қызыл атамасы менен атаған. Мысалы, *қызыллар, қызыл әскер, қызыл байрақ, «Қызыл Қарақалпақстан» газетасы* хәм т.б.

У.Дәўлетова өз мийнетинде «ақ пышақ-ертеде әскерий курал сыпатында ушырасар еди, ал бүгинги

күнде әскерий қурал емес, күнделікли турмыста керекли қурал сыпатында пайдаланылады» [6:88-89] деп келтирип өтеди. Шығарма тилинде ақ пышақ әскерий қурал сыпатында жумсалған болып, хәзирги тилимизде турмыслық буйым атамасын аңлатады. Жалау – байрақ мәнисин билдирип, бұрын урыс болып атырған халықлар өз ара келисимин, яғнай урыстың тынышлық жолы менен тоқтағанлығын ақ жалау арқалы аңлатқан. Бунда ақ реңи тынышлықтың, татыулықтың символы болып жумсалады. Шығармада қолланылған сары жай әскерий атама болып, жай-оқ жай мәнидеги ерте дәуірлерде пайда болған қуралдың атамасы.

Сондай-ақ, шығармада сиясий хуқық тарауына байланыслы - *ақ үйли, ақланыу, қара машина* сияқлы сөзлерде ушырасады. Мысалы, *Саудагер әмир Хайдар жанында ақ үйли болып отырған Шақшақ жөнінде жөнли хабар еситпеген болса не айтады?* [7:II,435]. *Шымбай уездинен қамаққа алынғанлардың он адам ақланып шықты, бирақ үйлерине қайтарылмай мардикарға жиберетуғын болды* [7:IV,81]. *Соңғы бир-еки жыл ишинде Төрткүлде бирнеше адамлар қамаққа алынған, оларды түн ярымынан кейин үйлеринен қара машинаға мингизип алып кеткенлигин адамлар көрген, сол ушын күндиз онишелли көзге тасланбайтуғын бул автомобиллерден адамлар жүрек шайды болып, оны «черная ворона» деп атай баслағанлығын билетугын, енди оған миниү гезеги бизге жетип келгенлигин аңлаған едим* [7:IV,309].

Жоқарыда мысалларда келтирилген *ақүйли* сөзи көпшиликтен айырыу, жазалау, сиясатқа қарсы шыққан адамларды бағындыруу жайы. *Ақланыу* – гүналарынан азат болуу, пәклениу мәнисинде ақ-айыпсыз, гүнасыз мәнилерин аңлатқан. *Қара машина* – машинаның реңи емес, ал, сөйлеушиниң көз-қарасынан унамсыз экспрессивликти билдириу арқалы, қамаққа алынғанларды алып кетиуіге келген машиналар усылай атаған.

Экономика тарауына байланыслы - *көк қағаз (пул мәнисинде), ақ патшаның пулы, ақ патша теңгелери*, сондай-ақ, *қызыл қағаз (хүжжесет), қызыл шүберек*

Әдебиятлар

1. Бердимуратов Е. Қарақалпақ тили терминлери. -Нөкис: «Билим», 1999.
2. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. Т. I, II, III, IV. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1982, 1984, 1988, 1992.
3. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. - С.206.
4. Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках. Тюркологический сборник. 1975. -Москва: «Наука», 1978, 83-89-б.
5. Садиков М. С. Слова, обозначающие свет и окраски в узбекском языке. Автореф. канд. дисс. -Ташкент: 1963.
6. Дәулетова У. Қарақалпақ тилиндеги әскерий лексика. Кан.дисс. –Нөкис: 1994.
7. Каримов К. «Ағабий» тарийхый роман. I, II III, IV китаплар. –Нөкис: 2016, 2017.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада ёзувчи К.Каримовниң «Ағабий» тарихий романида ишлатилған, ранг-тусларни билдирувчи сўзларниң муносабати асосида ясалған ижтимоий-сиёсий лексика баён қилинади. Тарихий асарда хозирги тилимиз туктаи назаридан қараганда эскирган, тарихий сўзлар жуда кўпчиликти ташкил қилади, айниқса ранг-тусларниң иштирокида ясалған ижтимоий-сиёсий лексика ранг белгисидан ташқари қўшимча маъноларда ишлатилған ва мақолада давлатни, элни, халқни бошқариш ишларига боғлиқ бирқанча ижтимоий-сиёсий лексиканиң маънолари очиб берилған.

РЕЗЮМЕ

В статье речь идёт о общественно-политической лексике образованной с помощью слов обозначающих цвет, которые были использованы в историческом романе «Ағабий» писателя К.Каримова. Анализ произведения показывает, что много исторических слов представленных общественно-политической лексикой, большую часть которой составляют слова, имеющие цветовые значения. Они использованы в прямом и переносном значениях. Общественно-политическая лексика в романе представлена также словами связанными с управлением государством, страной и народом.

SUMMARY

The article deals with the social-political lexis which is presented by words defining colour in the historical novel «Agabiy» by K.Karimovs. The analysis of the work shows that there are many historical words in the novel presented by the social-political lexics including the words denoting colour. They are used in both: direct and transferred meaning. The social-political vocabulary also includes the words connected with governing by a state, country and people.